

Joanna Grubicka

Akademia Pomorska w Słupsku
Instytut Bezpieczeństwa i Zarządzania
ORCID: 0000-0001-7934-6044

Dorota Zbroszczyk

Uniwersytet Technologiczno-Humanistyczny
im. Kazimierza Pułaskiego
Wydział Filologiczno-Pedagogiczny
ORCID: 0000-0002-5777-4934

Cyberpatologie jako zagrożenie dla bezpieczeństwa publicznego

Cyber pathologies as public security threat

Abstrakt: Artykuł ukazuje wielowymiarowy charakter cyberpatologii jako zagrożenia dla bezpieczeństwa publicznego. Dzisiejsza teraźniejszość wpływa na poczucie bezpieczeństwa podmiotu, bowiem obfituje w wyraźną ewolucję zagrożeń, wśród których uporczywe stają się zagrożenia cyfrowe. Są one bolączką dla jednostki, społeczeństwa, wpływając na ich funkcjonowanie, działanie państw, instytucji gospodarczych i społecznych. Korzystanie z mediów cyfrowych i technologii informacyjno-komunikacyjnych wiąże się z powstaniem nowego typu zagrożeń dla bezpieczeństwa publicznego, a rozwojowi sieci towarzyszy pojawienie się w Internecie niebezpiecznych zjawisk i przestępczości. W artykule przedstawiono zjawiska o charakterze negatywnym, przenoszone do sieci ze świata realnego, jak również nowe kategorie niebezpiecznych zachowań i przestępstw. Autorki na podstawie badań z zakresu cyberpatologii społecznych wśród młodzieży zwróciły uwagę na zakres kontaktu młodzieży z nowymi technologiami oraz uzależnienie od elektronicznych mediów, które sprzyjają rozwojowi cyberpatologii społecznych.

Słowa kluczowe: cyberprzestrzeń, cybermedia, cyberpatologie społeczne, technologie informacyjno-komunikacyjne

Abstract: The article below presents multidimensional character of cyber pathology as public security threat. The world today interrupts subject's feeling of security since there is a clear evolution of threats, among which digital threats are becoming particularly insistent. They are problematic to an individual and society and influence its functioning, state activities, economic and social institutions. Using digital media and information-communication technologies is connected

with emergence of a new type of threats to public security and the network development is accompanied by emergence of dangerous phenomena and crime in the Internet. The threats are the result of human activity. The article presents phenomena that are of negative character projected from the real world into the net as well as emergence of new category of dangerous behaviors and crimes. Authors draw attention to the scope of the youth contact with new technologies and their addiction to electronic media that facilitate the development of social pathology on the basis of research on social pathology within the youth.

Keywords: cyberspace, cybermedia, social cyberpathology, information-communication technologies

Wstęp

Współczesny świat pełen jest nowości naukowo-technicznych, możliwości kreowania samego siebie, własnego sposobu myślenia, wyboru ideologii, stylu życia. Jonathan H. Turner stwierdził: „Nikt nie jest w stanie uciec przed nimi (tzn. zmianą społeczną), ponieważ niewiele już zostało miejsc, gdzie można by było się ukryć i wieść prostsze życie. Każde pokolenie funkcjonuje w innym świecie niż poprzednie, coraz częściej też ludzie muszą w ciągu swego życia zmienić pracę i umiejętności zawodowe. Nie wystarcza nam już to, czego nauczyliśmy się wcześniej. Ciągłe i gwałtowne zmiany sprawiają, że nie możemy już w taki sam sposób przeżyć całego swojego życia, tak jak nasi przodkowie. Wciąż musimy przystosowywać się do owej potężnej i niszycielskiej siły, która została spuszczonej z uwięzi przez naszą kulturę i sposoby organizacji społeczeństw”¹.

Można dostrzec, jak bardzo przemiana ta przejawia się w aktywności młodego pokolenia w korzystaniu z nowych technologii cyfrowych. Konstatacja, że Internet stał się powszechnym miejscem rozrywki, sposobem komunikacji oraz źródłem wiedzy, jest zatem oczywista. Przez piętnaście lat prowadzone są zarówno na dużą skalę badania ilościowe – często wykorzystujące badania kwestionariuszowe na dużych próbach, jak i badania w paradygmacie jakościowym, wykorzystujące głównie wywiady pogłębione, ale też obserwacje on-line czy analizy treści dokumentów elektronicznych

¹ J.H. Turner, *Socjologia. Koncepcje i ich zastosowanie*, Poznań 1998, s. 193.

(np. analizy wypowiedzi w portalach społecznościowych czy wytworów twórczości młodych internautów).

Nowe technologie odgrywają w ich życiu niezwykle ważną rolę. Cyfrowy świat to ich rzeczywistość. Liczne badania wskazują, że dostęp do technologii informatycznej jest dziś nieodłącznym elementem ich codziennej aktywności, życia społecznego i rozrywki. Od ubiegłej dekady statystyka publiczna odnotowuje dynamiczny wzrost popularności Internetu w Polsce². Z badań wynika, iż w populacji młodego pokolenia niemal wszyscy korzystają z Internetu. Proces ten ulega rozwojowi – o ile w 2014 roku 74% młodych użytkowników deklaroowało codzienną obecność w sieci³, to w 2016 liczba ich wzrosła do ponad 93%⁴. Zdecydowana większość deklaruje, że korzysta z Internetu wiele razy dziennie lub cały czas, w domu (80,0%), w szkole (39,2%), u znajomych (32,4%), w miejscach publicznych, gdzie jest dostępna sieć WiFi (29,7%). Dzięki rozwojowi technologii mobilnej Internet stał się towarzyszem nastolatka w szkole, miejscach publicznych, środkach komunikacji. Średnia wieku inicjacji internetowej obniża się, a jednocześnie zwiększa się częstotliwość i typ urządzeń do korzystania z Internetu. Blisko połowa polskich nastolatków dzięki posiadaniu urządzeń mobilnych deklaruje stałą dostępność online, co pozwala im na większą aktywność w cyberprzestrzeni. Najbardziej popularny jest telefon komórkowy i smartfon (188,3 min. dziennie), laptop (70,7 min. dziennie) oraz komputer stacjonarny (62,2 min. dziennie). Stosunkowo najrzadziej nastolatki wykorzystują: tablet (25,3 min. dziennie), konsolę do gier (20,4 min. dziennie) i inne urządzenia (12,7 min. dziennie)⁵.

² GUS, *Spoleczeństwo informacyjne w Polsce*. Wyniki badań statystycznych z lat 2012-2016, US w Szczecinie, Warszawa 2016.

³ Raport *Ogólnopolskie badanie: Nastolatki wobec Internetu realizowane przez Pedagogium WSNS we współpracy z Rzecznikiem Praw Dziecka oraz Naukową i Akademicką Siecią Komputerową*, Warszawa 2014.

⁴ Raport: *Nastolatki wobec Internetu 3.0*, NASK, Warszawa 2016.

⁵ Por. L. Kirwil, *Polskie dzieci w Internecie. Zagrożenia i bezpieczeństwo – część 2. Częściowy raport z badań EU Kids online przeprowadzonych wśród dzieci w wieku 9-16 i ich rodziców*, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Warszawa 2011, s. 9; Raport *Ogólnopolskie badanie: Nastolatki wobec Internetu realizowane przez Pedagogium*

Korzystanie z technologii cyfrowych prowadzi do zmian w zachowaniach społecznych młodzieży i doświadczania przemocy, a rozwojowi sieci towarzyszy pojawienie się w Internecie niebezpiecznych zjawisk i przestępczości. Zjawiska te mają dwójaki charakter, od istniejących negatywnych zjawisk przenoszonych do sieci ze świata realnego, aż do powstania nowych kategorii niebezpiecznych zachowań i przestępstw.

Bezpieczeństwo publiczne a cyberpatologie

Zdefiniowanie pojęć bezpieczeństwo publiczne, patologie oraz cyberpatologie jest niezbędne w procesie omawiania współczesnych zagrożeń nieletnich oraz analizowania tego zjawiska. Bezpieczeństwo publiczne w ujęciu Janiny Czapskiej to stan, w którym ogółowi ludzi nieoznaczonych indywidualnie, jak również innym podmiotom – w tym instytucjom państwa – nie zagraża niebezpieczeństwo, a zatem mają zapewnioną ochronę od zagrożeń pochodzących z jakichkolwiek źródeł z wewnątrz państwa⁶. Jeszcze do niedawna bezpieczeństwo utożsamiane było wyłącznie z państwem, działalnością sił zbrojnych, policji czy służb specjalnych. Spojrzenie takie było zdecydowanie wąskotorowe, uproszczone i wymagało oglądu bardziej holistycznego. Obecne postrzeganie bezpieczeństwa obejmuje trzy wymiary: teoretyczno-normatywny, podmiotowy i przedmiotowy. Bezpieczeństwo publiczne to postać braku zagrożeń w życiu jednostki i zbiorowości. Należy podkreślić, że w obecnej rzeczywistości stan taki nie występuje, ale stale podejmowane są działania zmierzające do ochrony dóbr i wartości, zarówno jednostki, jak i całej zbiorowości społeczeństwa. W tym rozumieniu bezpieczeństwo publiczne oznacza gotowość do podjęcia odpowiednich działań przez właściwe organy administracji publicznej na rzecz zapobiegania zagrożeniom oraz skutecznego i natychmiastowego reagowania na sytuacje, godzące w dobro państwa, porządek publiczny, zdrowie bądź życie obywateli⁷.

WSNS *we współpracy z Rzecznikiem Praw Dziecka oraz Naukową i Akademicką Siecią Komputerową*, Warszawa 2014.

⁶ J. Czapska, *Bezpieczeństwo obywateli. Studium z zakresu polityki prawa*, Kraków 2004, s. 56.

⁷ U. Kalina-Prasznik, *Encyklopedia prawa*, Warszawa 2000, s. 65.

Bezpieczeństwo odnosi się do ochrony ogółu społeczeństwa przed negatywnymi działaniami zaburzającymi prawidłowe funkcjonowanie.

W ostatnich latach w naszym państwie nastąpiło wiele przemian ustrojowych i społecznych. Zmieniły się normy obowiązujące w różnych środowiskach, w których wychowują się dzieci i dorastająca młodzież. Szybki rozwój cywilizacyjny przyczynił się poniekąd do zachwiania wartości w życiu młodego człowieka, a tym samym wchodzenia na drogę zagrożeń i patologii. Definiując termin patologia można przyjąć, że jest to zachowanie charakteryzujące się zakłóceniem porządku publicznego, społecznego, to działanie szkodliwe dla sprawcy, otoczenia lub społeczeństwa. Patologia wkracza w obszary życia społecznego i ekonomicznego, występuje w różnych grupach społecznych i jest ściśle powiązana z rozwojem społeczeństw. W obszarze bezpieczeństwa publicznego dostrzega się konieczność współpracy poszczególnych służb odpowiedzialnych za bezpieczeństwo, jak również prowadzenie przez nie takich oddziaływań, których główny cel stanowiłoby niwelowanie zagrożeń dla bezpieczeństwa obywateli oraz porządku publicznego. Wielość i różnorodność zagrożeń dla bezpieczeństwa sprawia, iż wzrasta liczba podmiotów odpowiedzialnych za eliminowanie takich zjawisk. Do podstawowych czynników mających wpływ na szeroko rozumiany stan bezpieczeństwa należy zaliczyć przede wszystkim sprawne funkcjonowanie służb porządku publicznego, organów ścigania oraz wymiaru sprawiedliwości.

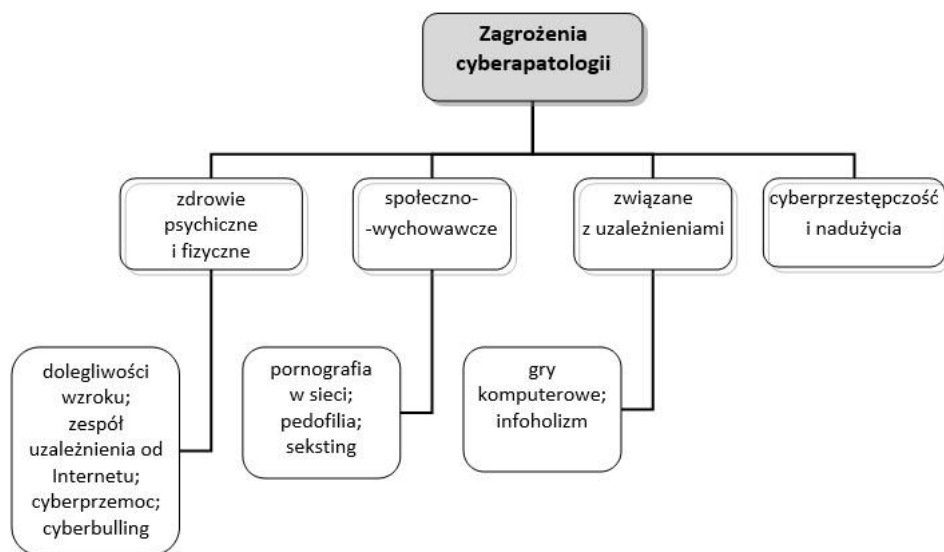
Ten rozbieżny system wartości może stanowić zagrożenie dla rozwoju i prawidłowego funkcjonowania w społeczeństwie, szczególnie dla młodych ludzi. Jednym z wyrazów kompleksowego ujęcia problemów bezpieczeństwa jest podjęcie przez Unię Europejską „pakietu” programów badawczych ukierunkowanych na zaspokojenie potrzeb społecznych w zakresie bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego. Obejmują one problematykę:

- ochrony przez przestępczością i terroryzmem;
- bezpieczeństwa granic;
- przywracania bezpieczeństwa w czasie kryzysu⁸.

⁸ M. Kwieciński, *Bezpieczeństwo. Wymiar współczesny i perspektywa badań*, Kraków 2010, s. 15.

Coraz groźniejsze, a w wielu sytuacjach niepokojące są dla naszego zdrowia i życia zjawiska społecznej patologii. Patologia bowiem wkracza w obszary życia społecznego i ekonomicznego. Jej nasilenie w wielu przypadkach zależy od: kręgu społeczno-kulturowego, w którym człowiek żyje, przemian cywilizacyjnych, związanych z rozwojem różnych gałęzi nauki np. medycyny czy studium rozwoju człowieka. Liczba ofiar patologii jest bardzo trudna do ustalenia, ale z pewnością wynosi dziesiątki, jeśli nie setki tysięcy ofiar⁹. Zagrożeniami, a jednocześnie wielkimi wyzwaniem XXI wieku są między innymi cyberpatologie jako zagrożenie dla bezpieczeństwa publicznego.

Cyberpatologie mają wielowymiarowy charakter i należy je rozpatrywać w czterech zakresach: jako zagrożenia dla zdrowia psychicznego i fizycznego, społeczno-wychowawczego, związane z uzależnieniami oraz nadużycia i cyberprzestępczość (schemat 1).

Schemat 1. Wielowymiarowy charakter cyberpatologii

Źródło: opracowanie własne.

⁹ Ibidem, s. 41.

Badania własne

Badania zostały zrealizowane w 2018 r. Przeprowadzono je wśród użytkowników Internetu. Badaniami objęto 101 respondentów w przedziale wiekowym 18-20 lat. Zastosowana została metoda sondażu diagnostycznego. Wyniki poddano analizie ilościowej. Przeprowadzone badania internetowe miały na celu ocenę skali zjawiska zagrożeń występujących w cyberprzestrzeni oraz poznanie opinii młodzieży na temat zjawisk z zakresu patologii społecznych.

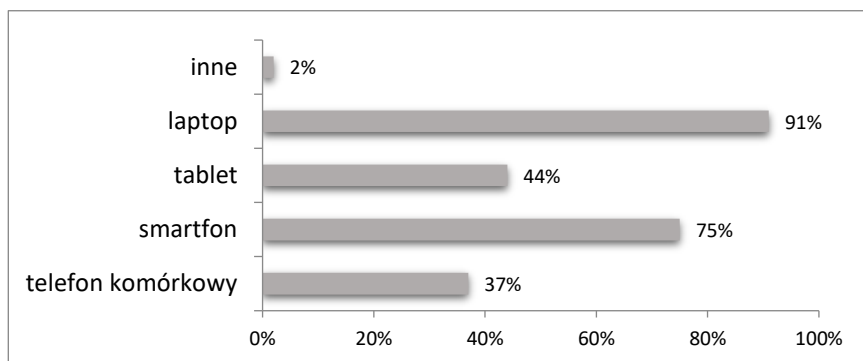
Bezpieczeństwo publiczne oznacza stan gwarantujący niezakłócone i zgodne z wolą obywateli funkcjonowanie instytucji państwowych, samorządowych i społecznych oraz urządzeń publicznych, a także bezpieczeństwo życia, zdrowia i mienia ludności w wyniku przestrzegania akceptowanego przez obywateli porządku prawnego. Zagrożenie bezpieczeństwa publicznego o dużych rozmiarach może spowodować zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa¹⁰. Pojęcie bezpieczeństwa publicznego traktowane jest jako ochrona społeczeństwa przed negatywnymi działaniami. W tym kontekście bezpieczeństwo publiczne to również działania podejmowane na podstawie i w granicach prawa, mające na celu zabezpieczenie ludności przed różnego rodzaju ryzykiem występującym w państwie¹¹.

W oparciu o tę perspektywę podjęto próbę poznania wielowymiarowego charakteru cyberpatologii jako zagrożenia dla bezpieczeństwa młodzieży. Problem badawczy zamykał się w pytaniu: „Jakie są tendencje w rozwoju z zakresu cyberpatologii i na ile doświadczają tych zachowań młodzi ludzie?” Nowe technologie są bardzo ważnym elementem życia społeczeństwa informacyjnego. Zakres kontaktu z nimi jest bardzo duży, co potwierdza między innymi opracowana analiza. Grupą wiekową obdarzoną szczególną atencją w tym opracowaniu była młodzież, która, jak wiadomo,

¹⁰ K. Sienkiewicz-Małyjurek, Z.T. Niszczyporuk, *Bezpieczeństwo publiczne. Zarys problematyki*, Gliwice 2010, s. 43.

¹¹ *Ibidem*, s. 33.

z technologiami ICT ma do czynienia od najmłodszych lat. Jak się okazuje, aż 91% ankietowanych młodych ludzi posiada laptop, 75% z nich posiada również smartfon, tablet (44%), telefon komórkowy (37%) oraz inne urządzenia mobilne w 2%.

Wykres 1. Urządzenia mobilne posiadane przez respondentów

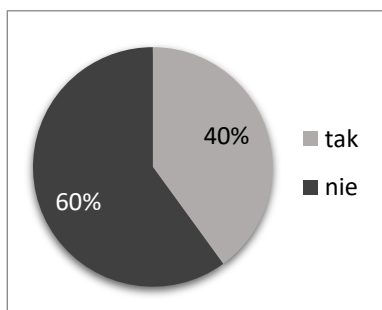
Źródło: Opracowanie własne.

Cyberprzestrzeń często nazywana jest wirtualnym światem. Dostępnych w nim jest wiele zajęć alternatywnych wobec odbywających się w rzeczywistości. Świetnym przykładem są tutaj portale z filmami, które możemy obejrzeć w każdej chwili zamiast wychodzić do kina, w którym to repertuar nie zawsze nam odpowiada. Innym rozwiązaniem są spotkania w sieci, które nie zastąpią nam bezpośrednich relacji z drugim człowiekiem, ale staną się rozwiązaniem w przypadku dużej odległości dzielącej rozmówców. Respondenci najczęściej głosów oddali na usługi internetowe takie, jak poczta e-mail, na którą zagłosowało aż 88%, następnie portale informacyjne oraz czaty, komunikatory, które uzyskały po 79% głosów, tuż za nimi – serwisy społecznościowe z wynikiem 78%, sklepy internetowe – 70%, portale z filmami on-line – 65%, portale rozrywkowe – 63%, portale z wiedzą naukową – 59%, serwisy do ściągania plików – 48%, gry on-line – 46%, fora internetowe – 42%, portale szkolne – 32%, blogi – 27% i na ostatnim miejscu serwisy randkowe, z których korzysta zaledwie 8% ankietowanych.

Młodzież w cyberprzestrzeni narażona jest na wiele zagrożeń z zakresu cyberpatologii. W przestrzeni anonimowość sprzyja zacho-

waniom manipulacyjnym oraz stosowaniu przemocy. Świadczą o tym odpowiedzi przedstawione na wykresie 3, na którym respondenci zaznaczyli przykłady zjawisk patologicznych, z jakimi spotkali się w sieci. Wśród wypowiedzi największą liczbę głosów, a tym samym najczęściej obserwowanym wątkiem, były treści pornograficzne, aż 71% ankietowanych natknęło się na tego typu materiały. Równie wysoki procent głosów, bo 70%, otrzymała pozycja dotycząca podszywania się pod inną osobę. Kolejny punkt to oszustwa związane z zakupami w Internecie, na które wskazało 61% osób. Dalej w kolejności plasuje się nękanie – 39% oraz cyberprzemoc i prześladowanie, każde po 37% głosów. Choć materiały pedofilskie nie powinny w ogóle być produkowane i rozpowszechniane, to aż 8% ankietowanych, będących użytkownikami sieci, natknęło się na tego rodzaju treści.

Zakres kontaktu młodzieży z nowymi technologiami systematycznie rośnie, a próg wieku, w którym młodzież po raz pierwszy spotyka się z ich wytworami, stale się obniża. Uzależnienie od elektronicznych mediów jest równie niebezpieczne i zagrażające życiu oraz zdrowiu jak nałogi związane z alkoholem czy narkotykami. Owe zagrożenia wiążą się również z doznawaniem różnych zachowań przestępczych. Wykres 2 obrazuje, że 40% osób ankietowanych stało się ofiarą oszustw internetowych.

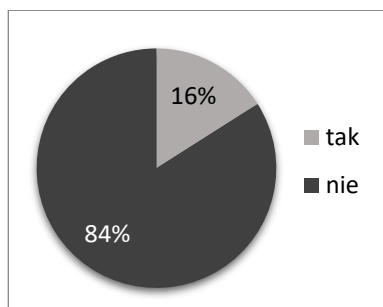
Wykres 2. Ofiary oszustw internetowych

Źródło: Opracowanie własne.

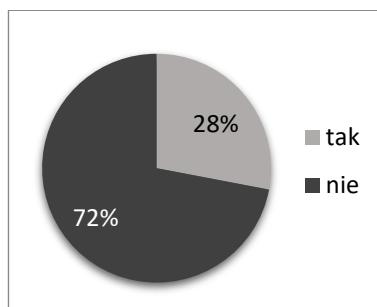
Innym zjawiskiem występującym w Internecie jest nękanie. Liczba respondentów przyznających się do tego czynu wyniosła 16%.

Pozostali ankietowani w liczbie 84% zaprzeczyli takiemu zachowaniu (wykres 3).

Inaczej przedstawia się obraz respondentów, którzy stali się ofiarami nękania (wykres 4). Tutaj ich liczba jest niemal dwukrotnie większa, gdyż sięga aż 28%. Mimo tego, iż w Internecie możemy natknąć się na formy dręczenia, pozytywny zdaje się być fakt, że aż 72% ankietowanych użytkowników sieci nigdy nie doznało aktów nękania.

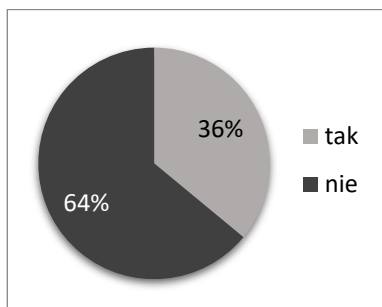
Wykres 3. Nękanie użytkowników sieci przez ankietowanych
Źródło: Opracowanie własne.

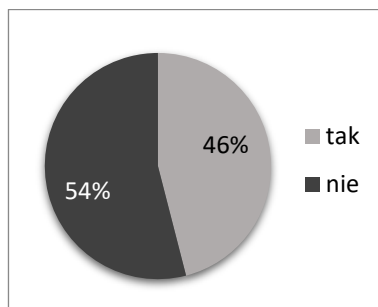
Wykres 4. Ofiary internetowego nękania
Źródło: Opracowanie własne.

Cyberprzestrzeń to doskonałe narzędzie do zachowań destrukcyjnych. Kolejnym złym doświadczeniem, z jakim możemy się spotkać w sieci, jest obrażanie i upokarzanie jej użytkowników. 36% osób ankietowanych zaznaczyło odpowiedź twierdzącą, deklarując tym samym spotkanie się z takim zjawiskiem (wykres 5).

Wielu użytkowników Internetu padło ofiarą upokarzania i obrażania (wykres 6). Tylko 54% nie doznało przykrości zadanej przez pozostałych internautów. W przestrzeni, którą tworzą wszystkie osoby w niej przebywające, nie powinno być aż tylu przypadków wrogości wobec siebie i chociaż Internet ma być miejscem łączącym ludzi, staje się on również doskonałym narzędziem do krzywdzenia jego użytkowników. Na pytanie: *Czy kiedykolwiek ktoś obrażał Cię, upokarzał w Internecie*, aż 46% osób ankietowanych odpowiedziało twierdząco.

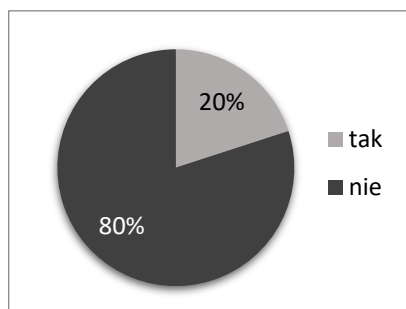
Wykres 5. Zjawisko obrażania i upokarzania użytkowników Internetu
Źródło: Opracowanie własne

Wykres 6. Ankietowani, obrażani i upokarzani przez użytkowników Internetu
Źródło: Opracowanie własne.

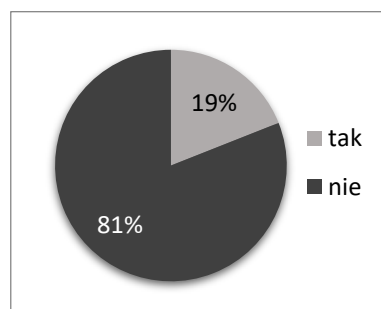
Cyberprzemoc jest zjawiskiem stosunkowo nowym, które przybiera na sile wraz z rozwojem i dostępnością sieci Internet. Początkowo przemoc obserwowalna była w środowisku rodzinnym, w szkole czy wśród znajomych. Obecnie możemy ją również zaobserwować w cyberprzestrzeni, która dzięki anonimowości staje się doskonałym narzędziem do wyrządzania krzywdy. 20% ankietowanych przyznało się do używania cyberprzemocy (wykres 7).

Przemoc w realnym świecie jest łatwiejsza do zauważenia oraz ocenienia krzywdy, jaką wyrządza podmiotowi. Przemoc towarzyszy człowiekowi od dawna. Wpływ czasu i przemiany zachodzące w społeczeństwie sprawiają, że jej metody ulegają wielu transformacjom. W dobie społeczeństwa informacyjnego przemoc przybiera między innymi formę cyberprzemocy czy też cyberagresji, a jej głównym miejscem występowania jest cyberprzestrzeń. Dlatego kolejne pytanie, które zostało zadane badanym, dotyczyło *bycia ofiarą cyberprzemocy*. Wśród respondentów 19% odpowiedziało twierdząco, zaś pozostała liczba 81% nie doświadczyła cyberprzemocy (wykres 8).

Wykres 7. Przypadki stosowania cyberprzemocy

Źródło: Opracowanie własne.

Wykres 8. Ofiara cyberprzemocy

Źródło: Opracowanie własne.

Podsumowanie

Powyższa analiza jest tylko zasygnalizowaniem rodzącego się problemu cyberpatologii. Rozwój społeczeństwa informacyjnego oraz rozwój technologii, jaki mu towarzyszy, stanowią idealne środowisko do tworzenia się patologii w cyberprzestrzeni. Pojawienia się nowych technologii i Internetu nasiliło zachowania agresywne i przemocowe, które przybrały nowe formy, nazywane przez naukowców m.in. cyberprzemocą, agresją elektroniczną czy cyberbullyingiem. Internet, chociaż nie jest narzędziem namacalnym, może stać się idealnym instrumentem zagrażającym bezpieczeństwu młodych osób i stać się przestrzenią niebezpieczną. Czuwanie nad bezpieczeństwem użytkowników sieci powinno stać się wyzwaniem i jednym z priorytetów społeczeństwa informacyjnego, o które należy dbać nie tylko w momencie logowania się do Internetu.

Bibliografia / References

- Czapska J., *Bezpieczeństwo obywateli. Studium z zakresu polityki prawa*, Kraków 2004.
- Kalina-Prasznic U., *Encyklopedia prawa*, Warszawa 2000.
- Kwieciński M., *Bezpieczeństwo. Wymiar współczesny i perspektywa badań*, Kraków 2010.

Sienkiewicz-Małyjurek K., Niszczyporuk Z.T., *Bezpieczeństwo publiczne. Zarys problematyki*, Gliwice 2010.

Turner H.J., *Socjologia. Koncepcje i ich zastosowanie*, Poznań 1998.

Raporty:

GUS, *Społeczeństwo informacyjne w Polsce. Wyniki badań statystycznych z lat 2012-2016*, Szczecin 2016.

Kirwil L., *Polskie dzieci w Internecie. Zagrożenia i bezpieczeństwo – część 2. Częściowy raport z badań EU Kids online przeprowadzonych wśród dzieci w wieku 9-16 i ich rodziców*, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Warszawa 2011.

Ogólnopolskie badanie: Nastolatki wobec Internetu realizowane przez Pedagogium WSNS we współpracy z Rzecznikiem Praw Dziecka oraz Naukową i Akademicką Siecią Komputerową, Warszawa 2014.

Nastolatki wobec Internetu 3.0, NASK, Warszawa 2016.

